

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛАНДШАФТІВ У КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Серед ландшафтокористувачів (суб'єктів господарювання) виділено дві групи, які мають протилежні стратегії щодо збереження ландшафтів у процесі здійснення господарської діяльності. Дано визначення поняття «екологічний менеджмент підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності» та структура його взаємозв'язків з іншими дисциплінами.

Постановка проблеми

Сучасна промисловість України внаслідок екстенсивного ведення господарської діяльності характеризується високим рівнем екологічної деструкції, зокрема ландшафтної. Основними джерелами ландшафтної деструкції є гірничя, будівельна, дорожньо-будівна, енергетична, військова промисловості, агропромисловий комплекс, містобудування. Ландшафти України зазнали загрозливих деструктивних змін – рівень їх деструкції на території нашої країни становить понад 70% [10], при тому, що «багатство

природних ландшафтів є надбанням Українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України» [9].

Наразі можна констатувати, що ландшафтний підхід та еколого-економічні аспекти охорони ландшафтів в теоретико-методологічних засадах екологічного менеджменту розроблені недостатньо. Збереження ландшафтів підприємствами у процесі здійснення власної господарської діяльності у великій мірі залежить від теоретичних та методологічних засад, на яких будується їх екологічний менеджмент. Отже, існує потреба у розгляді питань збереження ландшафтів у контексті екологічного менеджменту.

Аналіз останніх досліджень

Проблеми загальних теоретико-методологічних засад екологічного менеджменту розглядали вчені: О.Ф. Балацький, Т.П. Галушкіна, Б.М. Данилишин, Р. Кнут, Л.Г. Мельник, О.М. Царенко, В.Я. Шевчук Н.В. Пахомова, К.К. Ріхтер та багато інших. Щодо сучасних досліджень, в яких піднімаються еколого-економічні проблеми ландшафтів відмітимо роботи Л.Г. Мельника, Л. Загвойської і О. Лазора, О. Бадрака, В.Н. Холіної [1,5,7,11]. Але проблема збереження ландшафтів у процесі здійснення господарської діяльності і до сьогодні є актуальною. *Проблеми використання, збереження та охорони ландшафтів в теоретико-методологічних засадах екологічного менеджменту вимагають якнайшвидшого вирішення.*

Незважаючи на наявність різноманітних моделей екологічного менеджменту до сьогодні існує проблема їх адаптації у відповідності до різноманіття і складності задач, що розв'язуються бізнесом, в тому числі з урахуванням галузевих особливостей, організаційних факторів і конкурентних стратегій [15].

Врахування галузевих особливостей при дослідженні екологічного менеджменту, особливо у частині його впровадження, вимагає ініціювання в рамках самого екологічного менеджменту (як наукової дисципліни) появи різних його напрямків досліджень, що враховували б галузеві особливості господарської діяльності підприємств і їх специфіку впливу на довкілля.

Як один із таких напрямків пропонується розробка теоретико-методологічних засад екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності. Першим кроком у цьому є визначення даного поняття, концептуалізація мети екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності і структуризація його зв'язків із іншими дисциплінами, які безперечно існують, зважаючи на міждисциплінарний характер самого екологічного менеджменту.

Об'єкти і методика досліджень

Об'єктом дослідження є екологічний менеджмент підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали фундаментальні положення економічних, природничих наук, роботи вітчизняних і зарубіжних вчених з проблем природокористування, екологічного менеджменту, ландшафтознавства.

У дослідженні застосовувалися *методи*: логічного аналізу і синтезу (для визначення таких понять, як «ландшафтокористування», «ландшафтокористувачі», «підприємство ландшафтно-деструктивної діяльності» та інші, що представлені в даній роботі; взаємозв'язку між екологічним менеджментом підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності з іншими дисциплінами), *системного підходу* (для виявлення складових в структурі взаємозв'язків екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності з іншими дисциплінами), *формалізації* (для класифікації ландшафтокористувачів та структурування взаємозв'язків екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності з іншими дисциплінами).

Мета дослідження – дати визначення поняттю «екологічний менеджмент підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності», визначити його мету як наукової парадигми в рамках екологічного менеджменту та показати структуру його взаємозв'язків з іншими дисциплінами.

Результати досліджень

Сутність проблеми впливу суб'єктів господарювання на ландшафти зводиться до наслідків, які відбуваються у ландшафтах. В економіці природокористування існують різні підходи щодо класифікації порушення ландшафтів.

Л.Г. Мельник розглядає три основні види порушення ландшафтів: порушення ґрунтів (шляхом їх ерозії, висушування, підтоплення, переущільнення, забруднення, засолення), порушення режиму водних систем (через регулювання стоку рік, вилучення води, зміни русел рік, зміни екосистем, що підтримують водні системи), трансформації рельєфу (шляхом формування котлованів і виїмок, формування відвалів і насипів, руйнування природних геологічних об'єктів, пневмовпливу) [7]. Наведена класифікація відображає погляди на деструкцію ландшафту як механічне порушення окремих його компонентів. Насправді ж, вплив на ландшафти внаслідок господарської діяльності ширший і різноманітніший, ніж це зазвичай береться до уваги економістами та фахівцями з менеджменту.

Відповідно до основних природних (географічних) компонентів, з яких складається ландшафт (земна кора, повітря, вода, рослинний, тваринний світ), є достатньо підстав для розширення спектру об'єктів негативного впливу, що характеризують деструкцію ландшафтів (строго кажучи, будь-який вплив на кожний окремий компонент ландшафту позначатиметься на решті його компонентів і, як наслідок, на самому ландшафті). Отже, до класифікації деструкції ландшафтів слід додати принаймні негативний вплив на повітря (наприклад, викиди забруднюючих речовин, надмірне споживання кисню, зміна співвідношення основних хімічних елементів повітря, руйнуванням озону тощо) і біоту, тобто рослинний і тваринний світ (наприклад, знищення тварин та рослин, а через блокування шляхів міграцій тварин та рослин, – знищення природних місць їх проживання та зростання, спрощення екологічних зв'язків, гіпертрофування популяцій деяких видів, привнесення чужорідних біологічних видів тощо).

Людина також є частиною біоти. А отже, різноманітні прояви негативного впливу на людину, як живий організм, також будуть складовою негативного впливу на біоту і, відповідно, на ландшафт. Оскільки людина це не тільки суто біологічна істота (живий організм), а й істота соціальна, з певними естетичними уподобаннями, культурними та духовними потребами, то обмеження її в таких потребах (наприклад, знищенням рекреаційних зон, мальовничих краєвидів, розміщення промислових об'єктів у зоні проживання тощо) також матиме пряме відношення до ландшафтно-деструктивного процесу.

Ландшафт є об'єктом господарського впливу, природокористування та охорони природи [13]. Практика свідчить, що ландшафти використовуються за такими напрямками: а) використання їх компонентів у якості ресурсної бази; б) безпосередній вплив (перетворення) від господарської діяльності; в) демографічний тиск (урбанізація територій, збільшення площі земель під використання їх в агропромисловому комплексі та розміщення нових виробництв в промисловості). У цьому контексті доречним буде розглянути поняття *«ландшафтокористування»*. Дане поняття зустрічається в економіці природокористування у зв'язку із характеристикою природокористування, пов'язаного із заповідно-охоронною, науково-дослідною, курортно-оздоровчою діяльностями, туризмом, організацією відпочинку, певними видами спорту і подібне [11]. Вочевидь, що ландшафт тут трактується переважно з гуманістичних, естетичних та краєвидних позицій. Ми пропонуємо розширити перелік видів діяльностей, що підпадають під категорію ландшафтокористування і віднести сюди всі види господарської діяльності, в яких використовується хоч один із компонентів ландшафту, чи діяльність яких впливає на загальний стан ландшафту(-ів) шляхом впливу на будь-який з його

компонентів. Таким чином, «ландшафтокористування» – це сукупність як всіх форм використання ресурсного потенціалу ландшафтів, так і заходів щодо його раціонального використання та збереження. Із цього слідує, що ландшафтокористувач – це будь-який суб'єкт господарювання, діяльність якого безпосередньо ґрунтується на ландшафтокористуванні. За ступенем потреби перетворювати ландшафт, ландшафтокористувачів можна поділити на дві групи: перша група – ландшафтокористувачі, діяльність яких вимагає наявності непорушених ландшафтів (або ландшафтів із незначним їх перетворенням) чи пов'язана із збереженням ландшафтів (заповідники, заказники, санаторії, ландшафтні парки тощо); друга група – ландшафтокористувачі, діяльність яких пов'язана безпосередньо із перетворенням ландшафтів (рис.1).

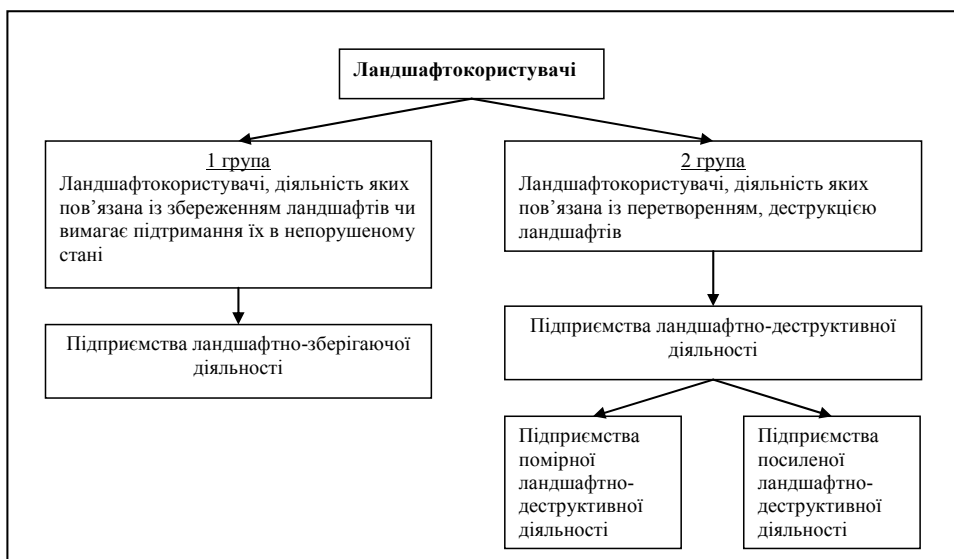

Рис. 1. Класифікація ландшафтокористувачів – суб'єктів господарської діяльності

Джерело: власні дослідження

Діяльність ландшафтокористувачів із другої групи може носити для ландшафтів як слабо виражений (помірний) деструктивний характер, тобто переводити їх у категорію антропогенних культурних (наприклад, сільськогосподарські підприємства), так і сильно виражений деструктивний, руйнівний характер, тобто переводити їх у категорію техногенних (наприклад, діяльність гірничодобувих та гірничозбагачувальних підприємств), а у гіршому випадку – у категорію порушених чи антропогенних деградованих.

Отже, підприємства, господарська діяльність і виробничі процеси яких не вимагають перетворення ландшафту чи діяльність яких пов'язана із збереженням ландшафтів або вимагає підтримання їх в не порушеному стані відносяться до категорії *підприємств ландшафтно-зберігаючої діяльності*.

Підприємства, господарська діяльність і виробничі процеси яких вимагають перетворення ландшафту відносяться до категорії *підприємств ландшафтно-деструктивної діяльності*. Якщо таке перетворення ландшафту переводить останній до категорії *антропогенних культурних* то такі підприємства відносяться до *підприємств помірної ландшафтно-деструктивної діяльності*. Якщо діяльність підприємства переводить ландшафт у категорію *техногенних ландшафтів*, то такий суб'єкт господарювання відноситься до категорії *підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності*. Додатково з теоретико-практичними засадами концептуалізації поняття «підприємство посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності» в економіці природокористування можна ознайомитись в літературі [6].

Слід зазначити, що переведення ландшафтів у категорію порушених чи антропогенних деградованих не є вихідною метою діяльності будь-яких суб'єктів господарювання, а свідчить про невідповідність їх господарської діяльності природоохоронним основам та ландшафтному підходу в менеджменті.

Постає проблема, що безпосередньо стосується екологічного менеджменту: яка зацікавленість ландшафтокористувачів у збереженні ландшафтів? Очевидно, що для кожної з двох груп вона буде протилежною. Так, для першої групи ландшафтокористувачів (що функціонують в заповідно-охоронній, науково-дослідній, рекреаційній галузі економіки) первинний стан ландшафтів буде важливим, а отже і зацікавленість у їх збереженні буде висока. Для другої групи ландшафтокористувачів (підприємства гірничодобувної, енергетичної галузей економіки) зацікавленість у збереженні ландшафтів понад нормативні вимоги буде *найнижчою*. Це пояснюється тим, що діяльність та доходи першої групи напряму залежать від стану ландшафту, так би мовити його незайманості, тоді як діяльність другої групи на даний час неможлива без руйнування ландшафтів.

З точки зору екологічного менеджменту постають дві протилежні стратегії природоохоронної діяльності, а отже – і підходи до побудови систем екологічного менеджменту на підприємствах. Тому наявна наукова проблема введення в екологічний менеджмент поняття «ландшафтно-деструктивної діяльності» і потреба в цьому продиктована самою практикою ведення господарської діяльності.

Так як найбільшій шкоди ландшафтам завдають саме підприємства посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності, перший крок у розв'язанні даної проблеми є концептуалізація поняття «екологічний менеджмент підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності».

Термін «екологічний менеджмент» у вітчизняній науці став активно вживатись з середини 90-х років ХХ століття і вперше був застосований В.Я. Шевчуком в галузі економіки та екології [4, с.168]. Найчастіше під екологічним менеджментом розуміють «добровільну ініціативну та результативну діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на реалізацію їх власних екологічних цілей, проектів і програм, розроблених на основі екоефективності та екосправедливості [2, с.70-71]». З незначними доповненнями дане визначення наводиться у більшості вітчизняних посібниках з екологічного менеджменту, або менеджменту організацій [4, с.168-169; 8, с.309; 12, с.26]. В.Я Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський, В.М. Навроцький, В.В.Гетьман [3, с.421] акцент роблять на ринковій зорієнтованості екологічного менеджменту як складової «загальної системи управління підприємством, корпорацією, що має за мету досягнення екологічної вигоди або прибутку із застосуванням ринкових механізмів». Н.В. Пахомова, А. Ендрес і Р. Кнут, розглядають екологічний менеджмент як «систему відносин і одночасно сукупність методів, що управляють рішенням різноманітних природо-ресурсних і екологічних проблем, що виникають на різних рівнях економічної ієрархії від підприємства і муніципалітету до загальнонаціональної і глобальної економіки [15, с.13]».

Загалом, при означенні екологічного менеджменту неможливо уникнути вживання в різних контекстах категорії «управління». З цих позицій екологічне управління можна розглядати як процес планування, організації, мотивації і контролю необхідного, щоб сформувати і, відповідно, досягти екологічних, природоохоронних цілей організації, а екологічний менеджмент це вже конкретний вид управлінської діяльності, який здійснюється спеціалізованими прийомами і способами з метою досягнення поставлених екологічних цілей, а також відповідна організація природоохоронної роботи і контроль природоохоронної діяльності.

При концептуалізації поняття «екологічний менеджмент підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності» вживання першої його складової («екологічний менеджмент») у вищезазначених тлумаченнях є правомірним. В той же час, при визначенні екологічного менеджменту ми виходимо насамперед із загального розуміння менеджменту як *мистецтва* досягнення поставлених цілей, що містить в собі комплекс передових технологій управління, інженерного забезпечення, залучення

міжпредметних зв'язків і, головне, наявності у менеджера (будь-якого рівня) особистих якостей, що проявляються у високій екологічній свідомості та можливості забезпечити реалізацію та ефективний взаємозв'язок перших двох складових.

Під *екологічним менеджментом підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності* ми розуміємо використання принципів і методів як бізнес-менеджменту, так і наук і дисциплін, що входять у структуру його міждисциплінарних зв'язків для розв'язання наступних завдань: ефективного ландшафтокористування і раціонального використання природних ресурсів; мінімізації впливу на довкілля та ландшафти; розробку рекомендацій щодо побудови ефективної системи екологічного менеджменту на підприємствах даної категорії із врахуванням специфіки їх діяльності та впливу на довкілля, зокрема за імплементацією міжнародних стандартів у сфері екологічного менеджменту; розроблення пропозицій щодо адаптації існуючого законодавства до проблем збереження ландшафтів; досягнення високих економічних показників підприємства тощо. Перелік можна продовжувати.

Мета екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності направлена на постійне підвищення самостійно встановленої адміністрацією підприємства планки у сфері мінімізації деструктивного впливу на довкілля та ландшафти. Це, свого роду, ідеологія активної позиції підприємства у *не заподіянні шкоди* довкіллю та ландшафтам; світогляд, настроєність керівного складу та персоналу підприємства, що вимагає залучення всього позитивного досвіду теорії менеджменту та різних наук, що дозволяв би реалізувати конкретні завдання, які ставить перед собою підприємство посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності з урахуванням екологічних інтересів, насамперед, суспільства та всіх зацікавлених сторін (стейк-холдерів).

Отже, спрямованість екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності полягає в суцільній екологізації всієї системи менеджменту підприємства шляхом використання передового досвіду і здобутків тих дисциплін, що входять у структуру його зв'язків.

Мета екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності як наукової парадигми полягає в одержанні нових знань і навичок у впровадженні його на підприємствах даної категорії, формування ландшафтного підходу у веденні господарської діяльності, прийнятті управлінських рішень, формуванні стратегії регіонального управління; як предмету викладання – формування екологічного світогляду та вміння застосовувати майбутніми фахівцями ландшафтний принцип на практиці (в менеджменті підприємства, організації виробничого процесу).

Як типових представників серед ряду підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності слід виділити гірничі підприємства. Мінерально-сировинна база України станом на 01.01.2003 р. включала 20010 родовищ із 113 корисних копалин. З них 7829 родовищ мають промислове значення та враховуються Державним балансом України. У той же час визнається незадовільний стан в управлінні і контролі з використання надр і їх охорони, розробки корисних копалин: «напружена екологічна ситуація характеризується значними змінами ландшафтів, при цьому відбувається швидке зростання загрози виснаження або втрати природних ресурсів, погіршення умов проживання населення» [14, с.15-18, с.136].

На прикладі гірничих підприємств із відкритою розробкою родовищ корисних копалин представимо структуру взаємозв'язків екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності з іншими дисциплінами (рис.2). Задача такої схеми – показати основний комплекс зв'язків, що обумовлюють міждисциплінарний характер екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності; що характеризують його теоретико-методологічні засади, стратегії для подальших досліджень, комплекс задач, які слід вирішувати. Дана схема представляє собою високий ступінь формалізації та абстрагування і не претендує на включення абсолютно всіх складових та зв'язків, що існують в екологічному менеджменті підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності, а містить лише основні його компоненти.

Основу загального теоретичного базису екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності складають економічні, географічні, філософські, педагогічні, психологічні, технічні, математичні, юридичні науки, а також екологія та природокористування в якості міждисциплінарних наук (на схемі вони зображені колами). Наявність широкого спектру взаємозв'язків між цими науками показано у схемі частковим їх накладанням одна на одну.

В рамках даних наук виділяються окремі дисципліни, які безпосередньо слугують теоретико-методологічним підґрунтям для екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності (на схемі їх наведено в овалах). Прямокутники репрезентують розділи, що розробляються в межах тієї, чи іншої дисципліни. Вони, як правило, складають методологічний та прикладний базис екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності. Розділи, що вміщені у шестикутники є спільним полем науково-прикладної діяльності як для дисциплін (овали), так і для їх розділів (прямокутники). Вони також закладають методологічні засади для

екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності. Між всіма складовими даної схеми існують складні взаємозв'язки, що показані стрілками (зазначимо, що вказані основні зв'язки без другорядних та зворотних).

Фігури із заштрихованим фоном представляють дисципліни та їх розділи, що складають ядро (основу) теоретико-методологічних засад екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності. Складова «Гірнична справа» (овал у сірому фоні) виражає наукову дисципліну, що обґрунтовує теоретико-методичні положення для ведення господарської діяльності гірничими підприємствами. Підрозділ «відкриті гірничі роботи» (прямокутник у сірому фоні) конкретизує дану діяльність. Дана складова схеми може бути замінена на будь-яку іншу наукову дисципліну, що розробляє теоретико-методологічні положення для ведення господарської діяльності іншими видами підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності.

В округлений прямокутник вміщено синтез (результат) всієї концептуальної моделі – екологічний менеджмент підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності, який, як і екологічний менеджмент, може бути як регіональним, так і корпоративним. Тобто, в цьому контексті екологічний менеджмент підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності розглядається як складова управління підприємством (корпоративний екологічний менеджмент) та як засіб державного регулювання ландшафтокористування (регіональний екологічний менеджмент).

Висновки

Серед ландшафтокористувачів (суб'єктів господарської діяльності) за критерієм впливу на ландшафти можна виділити дві великі групи: ландшафтокористувачі, діяльність яких пов'язана із збереженням ландшафтів чи вимагає підтримання їх в не порушеному стані і ландшафтокористувачі, діяльність яких деструктивно впливає на ландшафти. Стратегії екологічного менеджменту щодо збереження ландшафтів у цих двох групах будуть протилежними.

Спрямованість екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності полягає в суцільній екологізації всієї системи менеджменту підприємства шляхом використання передового досвіду і здобутків дисциплін, що входять у структуру його міждисциплінарних зв'язків.

Структура взаємозв'язків екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності з іншими дисциплінами представляє собою його теоретико-методологічний базис, ядром якого є вчення про ландшафти (ландшафтознавство), ландшафтна екологія,

ландшафтокористування.

Перспективи подальших досліджень

На основі викладеного можна проводити подальші дослідження в таких напрямках:

- розробка інструментарію екологічного менеджменту підприємств ландшафтно-зберігаючої та посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності;
- розробка правових аспектів екологічного менеджменту підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності та дослідження правового регулювання ландшафтокористування в Україні;
- дослідження форм організації екологічного менеджменту в гірничодобувній галузі та розробка рекомендацій по впровадженню екологічного менеджменту на підприємствах посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності в тому числі шляхом імплементації стандартів серії ISO 14000;
- комплексна еколого-економічна оцінка впливів підприємств посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності на довкілля;
- шляхи формування екологічної свідомості та підвищення екологічної культури у керівництва та персоналу підприємств ландшафтно-деструктивної діяльності;
- шляхи мотивації власників підприємств ландшафтно-деструктивної діяльності та їх керівної ланки у впровадженні сучасних систем екологічного менеджменту тощо.

Література

1. *Бадрак О.* Еколого-економічна ефективність природного відтворення техногенно порушених ландшафтів // *Економіка України*. – 2003. – №8. – С. 71–76.
2. *Балацький О., Лук'яніхін В., Лук'яніхіна О.* Екологічний менеджмент: проблеми і перспективи становлення і розвитку // *Економіка України*. – 2000. – №5. – С. 67–73.
3. *Екологічне управління: Підручник / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський та ін.* - К.: Либідь, 2004. – 432 с.
4. *Екологічний менеджмент: навчальний посібник / за ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк.* – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 407 с.
5. *Загвойська Л., Лазор О.* Економічне підґрунтя менеджменту природних ресурсів на засадах сталого розвитку // *Економіка України*. – 2005. – №8. – С. 75–80.
6. *Коцюба С.П.* Концептуалізація поняття «підприємство посиленої ландшафтно-деструктивної діяльності» в економіці

- природокористування // Економіка: проблеми теорії та практики. – Дніпропетровськ: ДНУ. – 2006. – Вип.220. – С. 473–486.
7. Мельник Л.Г. Экологическая экономика: Учебник. – Сумы: Издательство «Университетская книга», 2001. – 326 с.
 8. Менеджмент організацій: Підручник / За заг. ред. Л.І. Федулової. – К.: Либідь, 2004. – 448 с.
 9. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки. Закон України від 21.09.2000р. №1989-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №47. – ст. 405
 10. Про основні напрямки державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 р. №188/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38–39. – ст. 248
 11. Холина В.Н. Основы экономики природопользования: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2005. – 672 с.
 12. Шапоренко О.І. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / ДонДУУ, – Донецьк.: Норд комп'ютер, 2004. – 312 с.
 13. Шищенко П.Г. Ландшафт географічний // Географічна енциклопедія України. Т.2.– К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1990. – С. 256.
 14. Шмандій В.М., Солошич І.О. Управління природоохоронною діяльністю: навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 296 с.
 15. Экологический менеджмент / Н.В. Пахомова, А.Эндрес, К.Рихтер. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
-
-